

TÜRKÇE MANZUM SÖZLÜK ŞERHLERİNDEN ŞERH-İ LÜGAT-İ FERİŞTEOĞLU

*Şerh-i Lügat-i Ferišteoğlu from the Turkish
Poetic Dictionary Commentaries*

Muhittin TURAN*

ÖZ: Kelime öğretiminin yanında aruz vezni, belagat, edebî bilgiler, genel kültür gibi alanlarda bilgiler veren manzum sözlüklerin daha iyi anlaşılması için çeşitli şerhlerin kaleme alındığı bilinmektedir. *Lügat-i Ferišteoğlu* şerhleri de bunlardandır. Abdüllatif İbni Melek tarafından 1392 yılında kaleme alınan ve Anadolu’da ilk Arapça-Türkçe manzum sözlük olma özelliğine sahip olan eserin dört şerhi tespit edilmiştir. Bu yazıda XVIII. yüzyıl şârihlerinden Mustafa bin el-Hâcc Muhammed tarafından 23 Muharrem 1175/ 24 Ağustos 1761’de kaleme alınan şerh incelenecektir. Diğer manzum sözlük şerhlerine göre hacimli sayılabilecek eserde kelimelerin okunuşları, manaları, müştakları, çokluk şekilleri, kemiyet ve keyfiyetleri, vezin bilgileri, kültür ve edebiyat tarihiyle ilgili bilgiler vb. ayrıntılı bir biçimde verilmiştir. Şârih, eserine bir dibace yazmamış, *Lügat-i Ferišteoğlu*’nun nâzımı olan Abdüllatif İbni Melek’in dibacesini aynen alıp şerhinin başına koymuştur. Hâtıme bölümü de bulunmayan eserde, *Lügat-i Ferišteoğlu*’nun manzume sayısı olan 21 kıtânın tamamı şerh edilmiştir. Çalışmada, *Lügat-i Ferišteoğlu* hakkında kısa ve hatırlatıcı bilgiler verilecek ve *Şerh-i Lügat-i Ferišteoğlu* incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Şerh, Manzum Sözlük Şerhi, Şerh-i Lügat-i Ferišteoğlu, Lügat-i Ferišteoğlu

ABSTRACT: It is known that various commentaries were written for a better understanding of the versified dictionaries which provide information in fields such as prosody, rhetoric, literary knowledge, and general culture along with vocabulary teaching. The commentaries of *Lügat-i Ferišteoğlu* are among these. Four commentaries of the work, which was written by Abdüllatif İbni Melek in 1392 and has the distinction of being the first Arabic-Turkish versified dictionary in Anatolia, have been identified. In this article, the commentary written in 23 Muharrem 1175/24 August 1761 by Mustafa bin el-Hacc

* Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Zonguldak, muhit_33@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-1499-7916

OPEN ACCESS

© Copyright 2023 Turan

Geliş Tarihi / Received: 10.04.2025

Kabul Tarihi / Accepted: 24.05.2025

Yayın Tarihi / Published: 21.07.2025

Muhammed, one of the 18th-century commentators, will be examined. In the work, which can be considered voluminous compared to other versified dictionary commentaries, the pronunciations, meanings, derivatives, plural forms, quantity and quality, prosody information, and information related to culture and literary history, etc., of the words are given in detail. The commentator did not write a preface to his work but took the preface of Abdüllatif İbni Melek, who was the author of Lügat-i Ferišteoğlu's verse, and placed it at the beginning of his commentary. In the work, which also does not have a conclusion section, all 21 stanzas of Lügat-i Ferišteoğlu's poem have been commented on. In the study, short and reminder information about Lügat-i Ferišteoğlu will be given, and the Commentary of Lügat-i Ferišteoğlu will be examined.

Keywords: Comment, Verse Dictionary Commentary, Şerh-i Lügat-i Ferišteoğlu, Lügat-i Ferišteoğlu

Cite as / Atıf: TURAN, M. (2025). Türkçe Manzum Sözlük Şerhlerinden Şerh-i Lügat-i Ferišteoğlu. Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 15(30), 343-374. <https://doi.org/10.33207/trkede.1673442>

Yayın Tarihi	21 Temmuz 2025
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: İki Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Körleme
Benzerlik Taraması	Yapıldı
Etik Bildirim	tuefdergisi@trakya.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı/Lisans:	Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi'nde yayımlanan makaleler https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/ tarafından lisanslanır.
	
Date of Publication	21 July 2025
Reviewers	A Internal (Editor board member) Content review: Two External
Review Reports	Double-blind

Plagiarism Checks	Yes
Complaints	tuefdergisi@trakya.edu.tr
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Trakya University Journal of Faculty of Letters is licensed under Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Giriş

Edebiyatın, daha geniş manada da kültürün temel malzemesi kelimedir. Kelimelere yüklenen manalar ve onların derinliği, kendisini en açık şekliyle edebî eserlerde gösterir. Klasik Türk edebiyatının inceleme sahalarından biri olan ve kelime öğretimi, aruz vezni, dil bilgisi, belagat vb. konularda bilgiler veren manzum sözlükler, işte bu derinliğin görülmesinde önemli bir görev üstlenir. Anadolu’da genellikle Arapça-Türkçe, Farsça-Türkçe ve Arapça-Farsça-Türkçe olarak ortaya çıkan bu sözlüklere zaman içerisinde çeşitli şerhler yazıldığı bilinmektedir. Bu şerhlerde kelimelerin mana ve yapı bakımından hemen tüm yönlerine temas edilerek onların medeniyet içerisindeki yeri ortaya konmaktadır. Bu şerhlerin içerdiği kültürel birikimin manzum sözlüklerden daha büyük bir yere sahip olduğu rahatlıkla söylenebilir. Şerhlerin barındırdıkları dil, edebiyat ve kültür hazineleri, manzum sözlüklerdeki bilgilere de eklenmiş ve böylece bu eserler “şerh edebiyatı” içerisindeki yerini almıştır.

Klasik Türk edebiyatı sahasında vücuda getirilmiş diğer şerhlerde olduğu gibi bu şerhler de genellikle yüksek tahsil görmüş, devlet memurluğu ve bilhassa müderrislik yapmış kişiler tarafından kaleme alınır. Şârihler, Arapça, Farsça veya Türkçe sözcüklerin okunuşlarını (telaffuz), tarihî süreç içerisinde varsa arkaik misalleriyle kazandığı anlamları, varyantlarını, müştaklarını, kemiyet ve keyfiyetlerini, vezin bilgilerini eserlerinde verirler. Şârihlerin zemin metin hakkında bazı teklif ve eleştiriler getirmeleri ve zemin metnin nüsha farklarını vermeleri, bu şerhlerin önemli özellikleri arasında sayılabilir. Manzum sözlüklerin asıl muhatabının okul çağıdanki öğrenciler olmasına karşın, manzum sözlük şerhleri sınıf, yaş, statü gibi tüm unsurları ortadan kaldırarak toplumun tüm kesimine hitap edebilecek genişlikte bir yapıya sahiptir. Bu şerhlerin kaynaklarının büyük bir kısmını

Türkçe, Arapça ve Farsça lügatler, dil bilgisi ve belagat kitapları, aruz risaleleri, her türlü şerh ve ansiklopedik eserler, divanlar, müstakil mesneviler, tefsir, hadis ve kelâm konusunda kaleme alınmış eserler oluşturmaktadır (Turan, 2023: XIII-XVIII).

Dillerinden biri Türkçe olan manzum sözlüklere bilhassa XV. yüzyıldan itibaren Türkçe şerhler kaleme alınmaya başlandığı görülür.¹ Halîmî'nin (XV. yy.) yine kendisi tarafından aynı adla kaleme aldığı *Bahrü'l-Garâ'ib*'i bu şerhlerin ilklerindendir.² Muğlalı Şâhidî İbrahim Dede'nin (öl. 1550) 921/1515-16'da nazmettiği *Tuhfe-i Şâhidî*'si ise en çok şerh edilen manzum sözlük olma özelliğine sahiptir. Manzumenin yaklaşık 60 şerhi vardır.³ Sünbülzâde Vehbî'nin 1782 yılında nazmettiği Farsça-Türkçe manzum sözlüğü *Tuhfe-i Vehbî*'si, *Tuhfe-i Şâhidî*'den sonra en çok şerh edilen manzumedir. Tam sayısı bilinmemekle birlikte eserin yaklaşık 15 şerhinin olduğu düşünülmektedir.⁴ Bunların yanında Sünbülzâde Vehbî'nin (öl. 1809) *Nuhbe-i Vehbî*'si⁵, Mehmed bin Ahmed er-Rûmî'nin (XVII. yy.) *Sübha-i Sıbyân*'i⁶, Şeyh Ahmed'in (XVII. yy.) *Nazm-ı Le'âl*'i⁷, Mustafa İlmî bin İbrahim'in (XVIII. yy.) *Hediyyetü's-Sıbyân*'i⁸, Denizlili Mustafa bin Osman Keskin'in (XVIII. yy.) *Lügat-i Keskin* ya da diğer adıyla *Manzûme-i Keskin*'i⁹, Abdücelil bin Yûsuf el-Akhisârî'nin (XVII. yy.) *Seb'a-i Ebhur*'u¹⁰ ve Abdüllatif İbni Melek'in (XIV. yy.) *Lügat-i Feriştioğu* isimli eseri, şerh edilen manzum sözlükler arasındadır.

¹ Manzum sözlük şerhleri üzerine yapılan çalışmalar bu yazının maksadını aşacağından ve başlı başına bir araştırma konusu olduğundan, söz konusu şerhlerin mevcudiyetine sadece işaret edilmek için bir yazma nüshası kaynak olarak gösterilecektir.

² Eserin şerhi için bk. *Şerh-i Bahrü'l-Garâ'ib*, Çankırı İl Halk Kütüphanesi, 18 Hk 388.

³ *Tuhfe-i Şâhidî* şerhleri için bk. Öz, 1999.

⁴ Eserin şârihleri arasında Ahmed Hayâtî bin Ahmed el-Elbistânî (öl. 1814) gösterilebilir. Şerh için bk. *Şerh-i Tuhfe-i Vehbî*.

⁵ Birden çok şerhi olan eserin şârihleri arasında Yayaköylü Ahmed Reşîd bin Ali bin Ahmed el-Karak (XIX) gösterilebilir. Şerh için bk. *Şerh-i Nuhbe-i Vehbî*.

⁶ Birden çok şerhi olan eserin şârihleri arasında Hacı İsmail Zühdi bin Ömer (XIX. yy.) gösterilebilir. Şerh için bk. *Şerh-i Sübha-i Sıbyân*.

⁷ Eserin tek şerhi Abdurrahman-ı Hâkî (XVIII. yy.) tarafından yapılmıştır. Şerh için bk. *Savgu'l-Me'âl Fî-Neşri Nazm-ı Le'âl/Şerh-i Nazmü Lâ'l*.

⁸ Birden çok şerhi olan eserin şârihleri arasında Ahmed Dursun Nâtikî (XIX. yy.) gösterilebilir. Şârih, eserine *Nâtikiyye* şeklinde özel bir isim vermiştir. Şerh için bk. *Şerh-i Hediyyetü's-Sıbyân/Nâtikiyye*.

⁹ Şârihi bilinmeyen bu sözlüğün tek şerhi için bk. *Şerh-i Lügat-i Keskin*.

¹⁰ Nâzım, anılan sözlüğünü yine kendisi şerh etmiştir. Şerh için bk. *Şerh-i Seb'a-i Ebhur*.

A. *Lügat-i Ferišteoğlu*

Abdüllatif İbni Melek tarafından 1392 yılında kaleme alınan Arapça-Türkçe manzum bir lügattir. Eser, Anadolu’da ilk Arapça-Türkçe manzum lügat olma hüviyetine sahiptir. Manzum sözlüklerin gelenek içerisinde varlığını sürdürdüğü ve zaman içinde kendisinden sonra gelen bu tür eserlere önemli şekilde kaynaklık ettiği bilgisinden hareketle *Sübha-i Sıbyân* başta olmak üzere diğer bazı manzum sözlüklerin de büyük ölçüde *Lügat-i Ferišteoğlu*’ndan istifade ettiği söylenebilir.

Lügat-i Ferišteoğlu, kendisinden sonra kaleme alınan bilhassa Arapça-Türkçe manzum sözlüklere kaynaklık teşkil etmiştir. Eser, 21 kıtadan oluşmakta ve 1528 Arapça kelimenin Türkçe karşılıklarını içermektedir. Nâzım, okuma çağına gelen torunu Abdurrahman’a kendisinden yadigâr kalması için Kur’an-ı Kerim’in kelimelerini içeren ve bu kelimelerin sadece Türkçe karşılıklarının verildiği bir sözlük hazırladığını söyleyerek manzumesinin yazılma sebebini verir (Muhtar, 1993: 21-22).

Lügat-i Ferišteoğlu’nun iki Türkçe şerhi tespit edilebilmiştir. Bunlardan biri Kara Yahyâ bin Nasûh bin İsrâil’e,¹¹ diğeri ise bu yazının konusunu teşkil eden Mustafa bin el-Hâcc Muhammed’e aittir.

B. *Şerh-i Lügat-i Ferišteoğlu*

B.1. *Şerhin Nüshaları*

Hakkında herhangi bir malumat bulunamayan Mustafa bin el-Hâcc Muhammed (XVIII. yy.) tarafından kaleme alınan bu şerhin tespit edilebilen dört nüshası aşağıda başlıklar hâlinde tavsif edilmiştir.

B.1.1. *Şerhu Lügati ibni Ferište, Hacı Mustafa bin Muhammed, Süleymaniye Âtîf Efendi 34 Atf 2723 (A)*¹²

294 yapraktan oluşan ve nesih hatla kaleme alınmış nüsha 1b-294a sayfaları arasındadır. Her sayfada 23 satırın bulunduğu nüshanın reddâdesi düzenli olarak gösterilmiştir. Kıta başlıkları, mısralar ve açıklanan kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Sayfalar tek sütundan oluşmuştur. 1a’da iki ve 293b’de bir tane olmak üzere toplam üç tane Mustafa Âtîf’a (El-Hâc)¹³ ait, üzerinde “Bu kitabı, kütüphanesinden çıkarılmaması şartı ile Hacı

¹¹ Eser, yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır (Ecevit, 2023).

Şerhin bir nüshası için bk. *Şerhu Lügat-i Ferišteoğlu*, Millî Kütüphane Türkçe Yazmalar, 06 Mil Yz A 2751/2.

¹² Mevcut dört nüshaya “A, B, C, D” şeklinde rumuz verilmiştir.

¹³ 1737-1742 yılları arasında üç defa defterdarlık görevine getirilen ve bu görevde dört yıla yakın hizmet gören Âtîf Efendi, İstanbul’da Vefa semtinde kendi adını taşıyan bir kütüphane ve hâfiz-ı kütübler için de evler inşa ettirmiştir (Kut ve Bayraktar, 2021: 347).

Mustafa Âtîf vakfetti.” ifadelerinin yer aldığı vakıf mührü vardır. Mühür 1154/1741 tarihini taşımakta ve dört nüshada da yer almaktadır. 1a’daki mührün birinin hemen üstünde, nüshanın demirbaş numarası olan “2723” yazılıdır. Ferağ kaydında (294a) şârihin adına ve şerhin telif tarihine yer verilmemiştir.

Baş: (1b) Hâmd-ı şâbitdür ol Allâh’a ki ‘âlemi ‘ulemâ ile bezetdi. ‘Înâyet nazarıyla gönüllerin gözetdi...

Son: (293b) ... والاثخان ايضاً التشديد ومنه اثخنه المرضى اى اشدّ عليه واثخنت الجراحت تمكّنت منه ومنه قوله تعالى اذا اثخنتموهم اى بالغتم فى قتلهم انتهى

B.1.2. Şerhu Lügati ibni Ferište, Hacı Mustafa bin Muhammed, Süleymaniye Âtîf Efendi 34 Atf 2724 (B)

297 yapraktan oluşan ve nesih hatla kaleme alınmış nüsha 1b-297a sayfaları arasındadır. Her sayfada 23 satırın bulunduğu nüshanın reddâdesi düzenli olarak gösterilmiştir. Kıta başlıkları, mısralar ve şerh edilen kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Sayfalar tek sütundan oluşmuştur. Söz konusu mühründen 1a’da bir ve 297a’da bir tane olmak üzere toplam iki tane vardır. 1a’dakinin üstünde demirbaş numarası olan “2724” yazılmıştır. Ferağ kaydında (297a) şârihin adı yazmakta fakat şerhin telif tarihi yer almamaktadır.

Baş: (1b) Hâmd-ı şâbitdür ol Allâh’a ki ‘âlemi ‘ulemâ ile bezetdi. ‘Înâyet nazarıyla gönüllerin gözetdi...

Son: (296b) ... والاثخان ايضاً التشديد ومنه اثخنه المرضى اى اشدّ عليه واثخنت الجراحت تمكّنت منه ومنه قوله تعالى اذا اثخنتموهم اى بالغتم فى قتلهم انتهى

B.1.3. Şerhu Lügati ibni Ferište, Hacı Mustafa bin Muhammed, Süleymaniye Âtîf Efendi 34 Atf 2725 (C)

323 yapraktan oluşan ve nesih hatla kaleme alınmış nüsha 1b-323a sayfaları arasındadır. Her sayfada 23 satırın bulunduğu nüshanın reddâdesi “a” yüzün sol altında değil, “b” yüzün” sağ üstünde tekrar edilerek verilmiştir. Şerh edilen beyitler ve kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 323a’da söz konusu vakıf mührü vardır. Eserin ferağ kaydı “D” nüshasıyla aynıdır. Kayıtta şârihin adı ve eserin telif tarihi yer almaktadır.

Baş: (1b) Hâmd-ı şâbitdür ol Allâh’a ki ‘âlemi ‘ulemâ ile bezetdi. ‘Înâyet nazarıyla gönüllerin gözetdi...

Son: (322b-323a) ... والاثخان ايضاً التشديد ومنه اثخنه المرضى اى اشدّ عليه واثخنت الجراحت تمكّنت منه ومنه قوله تعالى اذا اثخنتموهم اى بالغتم فى قتلهم انتهى

B.1.4. Şerhu Lügati ibni Ferište, Hacı Mustafa bin Muhammed, Süleymaniye Âtîf Efendi 34 Atf 2726 (D)

357 yapraktan oluşan ve muhtelif hatlar kaleme alınmış nüsha 2b-357b sayfaları arasındadır. 71a'ya kadarki bölüm, 71a-129a arasında tekrar yazılmıştır. 71a'ya kadar her sayfada 23 satır olan, sonrasındaki satırların ise muhtelif olduğu nüshanın reddâdesi düzenli olarak gösterilmiştir. Reddâdesi düzenli olarak gösterilmiştir. Mısralar ve şerh edilen kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 2a'daki boş sayfada nüshanın demirbaş numarası olan "2726" yazılıdır. Sayfalar tek sütundan oluşmuştur. Nüsha çok karalanmıştır. Nüshanın hemen her sayfasında üzeri çizilmiş ve derkenarlarda farklı şekilleri verilmiş kelime, ibare ve bilgiler yer almaktadır. Öyle ki bir sayfanın tamamının çizildiği yerler vardır. 232b'de "cünâh" kelimesinin yeri önce boş bırakılmış sonra muhtemelen şârih tarafından kaynaklara bakıldıktan sonra doldurulmuştur. Bu sebeplerden nüshanın müellif hattı olma ihtimali vardır. Bu çalışmada referans gösterilen nüsha da budur. 357b'de söz konusu vakıf mührü vardır. 1b sayfasında ilimlerin öğretilme yöntemleri ve bazı dil bilgisi konuları hakkında Arapça bilgiler yer alır. Nüshanın sonuna (357b) 18 Zilkade 1176/31 Mayıs 1763 tarihli "Birâder-zâde Mollâ Mûsâ İstanbul'a gelmişdür." notu düşülmüştür. Ferağ kaydında şârihin adına ve eserin telif tarihine yer verilmiştir.

Baş: (2b) Hâmd-ı şâbitdür ol Allâh'a ki 'âlemi 'ulemâ ile bezetdi. 'Înâyet nazarıyla gönüllerin gözetdi...

Son: (357b) ... والاثخان ايضاً التشديد ومنه ائخنه المرضى اى اشدّ عليه واخنت الجراحت
تمكنت منه ومنه قوله تعالى اذا ائخنتموهم اى بالغتم فى قتالهم انتهى

B.2. Şerhin İncelenmesi

Eser, hakkında şimdilik herhangi bir malumat bulunamayan Mustafa bin el-Hâcc Muhammed tarafından 24 Ağustos 1761'de kaleme alınmıştır. Şârih, eserine bir dibace yazmamış, *Lügat-i Ferišteoğlu*'nun dibacesini aynen alınıp şerhin başına koymuştur.¹⁴ *Şerh-i Lügat-i Ferišteoğlu*'nda beyitler

¹⁴ Oysa manzum sözlük şerhlerinin büyük çoğunluğunda dibace mevcuttur. Türkçe, Arapça veya Farsça Allah'a hamt ve peygambere salavat ile başlayan bu dibacelerde sözlük kısmının tertibi, eserin yazılış sebebi, ilgili dilin önemi konusunda birtakım malumatın yanında bazı gramer, edebiyat ve aruz bilgileri de verilir. Dibaceler, dua ile son bulur. Manzum sözlük dibaceleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Turan, 2025: 749. Dibacesi olmayan, yani doğrudan sözlük şerhiyle başlayan diğer manzum sözlük şerhlerine Muhammed bin Ebubekir'in *Şerh-i Şâhidî*'si (*Şerh-i Şâhidî*, Muhammed bin Ebubekir), Ahmed bin Mehmed Selâmî ibni Ağrıboz'un *Şerh-i Şâhidî*'si (*Şerh-i Şâhidî*, Ahmed bin Mehmed Selâmî ibni Ağrıboz), İsmail bin Osman'ın *Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî*'si (*Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî*, İsmail bin Osman), Bosnalı Südi'nin *Şerh-i Şâhidî*'si (*Şerh-i Şâhidî*, Bosnalı Südi)

mısra mısra yazılarak her mısradaki kelimelerin açıklamaları tek tek yapılır. Bu açıklamalarda bazen kelimenin tek karşılığının verildiği de görülür.¹⁵ Kelimelerin çağrıştırdıkları muhtelif bilgiler, müştakları, okunuşları, kalıpları, bilinen ve kabul gören manalarının yanında ilk manaları da verilir. Kelimelerin arkaik ve halk tarafından kullanım şekillerine yer verilmesi, anlam değişmesi yoluyla aldığı şekiller, şerhin diğer özellikleri arasında sayılabilir. Arapça cümlelerin Türkçe tercümelerinin de yer aldığı şerhte şârihin kelimeler hakkındaki çıkarım, yorum, itiraz ve eleştirileri şerhte dikkati çeker. Nüsha farklarının verilmesi, eserin diğer sayfalarına göndermelerde bulunulması, şiir örneklerinin varlığı, eserin diğer hususiyetleri arasındadır. Ayrıca, Arap lehçe, lügat ve kıraatlerine ve açıklanan kelimeyle ilgili çeşitli dil âlimlerinin görüşlerine başvurulması, şerhi zengin kılmaktadır. Ansiklopedik bilgiler ve eser kaleme alınırken istifade edilen her türlü kaynak, şerhi besleyen unsurlar arasında gösterilebilir.

B.2.1. Şerh Yöntemi

B.2.1.1. Kelimelerin Mana ve Yapılarının Verilmesinde Adı Anılmayan Müelliflerin Görüşlerine Başvurulması

Şârih, incelediği kelimelerin birtakım manalarını ve yapılarını, adını belirtmediği müelliflerin “ba‘zılar”ından alır. Şârihin “ba‘zılar”dan kastı, lügat, tefsir, dil bilgisi, belagat gibi konularda eserler kaleme alan kişilerin ilgili kelime hakkında genel kabul görmeyen veya teklif olarak değerlendirilebilecek dikkate değer bazı görüşleridir. Bu görüşler ya kelimenin manası ya da yapısı konusunda yapılır. Şârih, kelimenin manalarını verir ve “ba‘zılar”ının ilgili kelimenin ya diğer mana ve yapıları ya farklı bir mana ve yapı arz ettiği ya da kelimenin eş anlamlarının verilmesi konusundaki görüşlerini ortaya koyar. Bunun yanında “bazı lügatde” şeklinde, kaynağın türü de belirtilebilir. Kur’an-ı Kerim’de geçen kelimelerin hangi manada kullanıldığının anlatıldığı yerlerde bir anlamda tefsir görüşleri aktarılmış olmaktadır.

B.2.1.1.1. Kelimenin Manaları Konusundaki Görüşler

Bazı kelimelerin manaları konusunda “Ba‘zılar erkek örümcegi ‘‘ankeb’ dirler ve dişi örümcegi ‘‘ankebât’ ve ‘‘ankebût’ dirler didi (55b).” şeklinde

(hakkında yapılan doktora tezi için bk. Köse, 2017) ve Aralık 1663’te Celâlî tarafından kaleme alınan *Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî*’si (*Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî*, Celâlî) örnek olarak verilebilir. ¹⁵ “Cîrâha”, “aküb” ve “ivâz” kelimeleri bu duruma örnek olarak verilebilir: “Cîrâha, cîmün kesriyle isimdür, yara ma’nâsına (39a).” “Aküb, ‘aynuñ fethiyle toz ki ğubâr ma’nâsına (40b).” “İvâz, ‘aynuñ kesri ve vâvuñ fethiyle bir nesne muķâbelesinde virdikleri şey’ ki ol nesnenün bedelidür (42a).”

söyleyeni belirtilmeden birtakım görüşlere başvurulur. Bu başlıkta ilaveten “ivezz” (290b), “lu‘āb” (237b) ve “sāhire” (193b) kelimeleri verilebilir. Bunun yanında bazen de kaynağın türü verilebilir. Bu tür de sadece lügatlerdir: “Büm,.. baykuş didikleri kuş... ba‘zı lügatde üvegi didikleri kuşa dağı ıtlāk olunur dimiş (17a).” “Selvā,... ba‘zı lügātde bıldırcın didikleri kuşdur dimiş (186a).”

B.2.1.1.2. Kelimenin Yapıları Konusundaki Görüşler

Kelimelerin cemi (çokluğu) konusundaki görüşlerin aktarılmasına yönelik şu örnek verilebilir: “Acīb,... tañlanıcağ nesne...Ba‘zılar eyitdi: ‘‘Acīb’ün cem‘i ‘‘acā‘ib’ gelür ve ammā ‘e‘ācīb’ didikleri ‘u‘cūbe’nün cem‘idür (295a).” Buna ilaveten “ḥusbān” (197a) kelimesi verilebilir. Kelimelerin eş anlamları konusundaki görüşlere şu örnek verilebilir: “Çi (çiy) didikleri şol ruṭūbet ki gicelerde vāḳi’ olur. Ba‘zılar ‘maṭar-ı za‘īf’ dirler (188b).”

B.2.1.2. Kelimelerin Mana ve Yapılarının Aktarımında Rivayetlerin Kullanımı

Asma‘î (öl. 831), Sa‘leb (öl. 904), Ferrâ (öl. 822), İbnü’l-A‘râbî (öl. 846), Kisâ‘î (öl. 805), Ahfeş, Ebû Zeyd, Ya‘kûb¹⁶ gibi dil ve tefsir tarihinde tanınan kişilerin rivayetleri üzerinden eser belirtilmeden ilgili kelime hakkında bazı bilgiler aktarılır. Bu bilgiler, kelimenin mana ve yapısı bakımından doğru olduğuna inanılan şeklini vermek için aktarılır. Bu isimler aynı zamanda şerhin kaynaklarıdır: “Zab‘, at yürürken tırnağın iç yüzüne mā‘il iderek yürümege dağı dirler, Aşma‘î rivāyeti üzere (8b).” “Karz,... ‘kırz’ dağı lügatdür, Kisâ‘î rivāyeti üzere (64a).” Ayrıca Ahfeş (25a), Sa‘leb (174a), Ferrâ (154b), Ya‘kûb (173b) ve Ebû Zeyd (174a, 191b) rivayetleri verilir.

B.2.1.3. Örneklendirmelere Başvurulması

Şerhte, kelimelerin manalarının ve yapılarının okuyucunun daha iyi anlaması için örneklendirildiği görülür. Metnin tamamına yayılan bu örnekler Arapça ve Türkçedir: “Şerb,... ‘şārib’ün cem‘i olur, rekb, ‘rākib’ün cem‘i olduğu gibi (11b).” “‘İnde’l-fukahā, içmesi ḥarām olanlara dirler, süci gibi (11b).” Diğer örnekler için “ferr” (13a), “cemed” (41a), “Ḥalīl” (41a), “Evān” (44b) kelimelerine bakılabilir.

¹⁶ Tarihte ilgili konularda Ahfeş, Ebû Zeyd ve Ya‘kûb isminde birden çok âlim vardır. Bu kişilerin eserdeki kimliği konusuna netlik kazandırılmadığından ölüm tarihi verilememiştir.

B.2.1.4. Zemin Metnin Nüsha Farklarının Verilmesi

Şârih, şerhini kaleme alırken *Lügat-i Ferišteoğlu*'nun diğer nüshalarını incelemiş, karşılaştırmış ve bu nüshalarda yapılan açıklamaları yeri geldikçe eleştirmiştir. Kelimenin manası ve yapısı konusundaki eleştirilerini genellikle “kalem-i nâsıhdan sehvdür” diyerek kâtibin hatasından kaynaklandığına dikkat çekmiştir. Bazen diğer nüshalarda gördüğü farklılıkları herhangi bir eleştiriye tabi tutmadan sadece aktarmıştır. Eğer kelimeyi başka kaynaklarda bulamıyorsa bu durumu da belirtmiştir.

B.2.1.4.1. Kelimenin Yapısına Yönelik Farklar

Kelimelerin doğru yapıları konusunda sözlüklere ve eserin diğer nüshalarına gönderme yapılır: “Ba‘zı nüshada ‘fā’ ile ‘refī’ vâki’ olmuştur. Kalem-i kâtibden sehvdür, haṭâdur. Lügât-ı mufaṣṣalâta nazar olunduğda zâhir olur (54b).” “Tebeccüh,... şād olmak ve sevinmek, feraḥ gibi... Ba‘zı nüshalarda hâ-i mühmele cîmden muḳaddem vâki’ olmuştur (tebeḥhüc), haṭâdur (337a).”

B.2.1.4.2. Kelimenin Manasına Yönelik Farklar

Aynı yöntem kelimelerin manaları için de uygulanmıştır. Şu örnekler verilebilir: “Fevr... ba‘zı nüshalarda fevr ‘taşmak’ daḥı nüsha olmak üzere işâret olunmuş, gördük ve eger fi‘l-vâki’ aṣl nüshada fevr, ‘taşmak’ vâki’ oldıysa berk güzel olur ve âyet-i kerîmeye daḥı muvâfiḳ olur (39b). Ayrıca “ḳubl” (3a) ve “fûruş” (311b) örneklerine bakılabilir.

B.2.1.5. Şerhin Diğer Sayfalarına Gönderme Yapılması

Kelimenin manasının veya yapısının ilk olarak ya önceden geçtiği ya da sonraki bölümlerde geleceği bildirilerek ilgili yere “nazar oluna, mürâca‘at oluna, mürûr itdi, kıṭ‘ada beyân olunmuştur, mürûr itmışdür, ... kıṭ‘ada gelür” vb. ifadelerle bakılması istenir. “Ḥamîm”üñ ma‘nâsın on beşinci kıṭ‘ada münâsebetle tafşîlen beyân olunmuştur, mürâca‘at oluna (262b).” Ayrıca “kehf” (347b), “zer’” (3a) örneklerine bakılabilir.

B.2.1.6. Şârihin Zemin Metne/Nâzıma Yönelik Dikkat Çektiği Noktalar, Eleştiri ve Yorumları

Nâzım, manzumesinde kelimeleri vezni kullanarak bir beyte sıkıştırmak zorunda kaldığından kelimenin diğer yazım ve manalarını her zaman verememektedir ki bu durum gayet tabiidir.¹⁷ Bunun yanında nadir de olsa bazı yanlışlıklar da yapabilmektedir. Nâzım, bazen de kelimenin daha çok mecaz, istiare, kinaye ve mübalağa gibi belagat unsurlarından istifadeyle

¹⁷ Mesela 355a’da “ress” ve “bağy” kelimelerinin 10 manası verilmiştir.

ortaya çıkmış manalarını verir. Şârih, manzumede ki kelimelerin yapısı ve manasına yönelik yapılan bu tasarruflar üzerinde durur.

B.2.1.6.1. Kelimenin Yapısına Yönelik Eleştiriler

Şârihin, nâzımın verdiği kelime yapılarına dair eleştirilerine “leyy” kelimesi verilebilir: “Maşdarı ism-i fâ’il şîğası ile tefsîrde müsâmağa vardır. Zîrâ ‘leyy’üñ ism-i fâ’il ma’nâsına geldiği yokdur. Belki bunun ism-i fâ’ili ‘lâviyy’dür (183b).”

B.2.1.6.2. Kelimenin Manasına Yönelik Eleştiriler

Nâzımın bazı kelimelerde verdiği manaların tarihî sözlüklerde olmadığı konusu, mükerreren verdiği kelimeler ve belagat bilgileri eleştirilir. Mesela “âl” kelimesinin açıklanmasında diğer tarihî sözlüklerin verdiği bilgilerin aksine (Mütercim Âsım Efendi C 5, 2014: 4337; Kırkılıç, 2009: 43) bu kelimenin “serap” manasına gelmediği söylenir: “Âl, evvel-i nehârda ve âhîr-i nehârda şol nesneye dahı dirler ki her şey’üñ şahsın mürtefi’ olur gibi göstere ve bu ‘serâb’ degüldür. Zîrâ serâb, şahrâlarda şonı görinen nesnedür (135a-derkenar).”

Şârih, nâzımın önceki kıtalarda verdiği bir kelimeyi sözlüğün başka bir manzumesinde tekrar vermesinin mükerrer olduğuna dikkati çeker: “Şikâk, şîn-i mu’cemenüñ kesriyle muhâlefet ve ‘adâvet itmek... ve bunun tafşîli dördüncü kıt’ada ‘şikâk ne, hilâf itmek’ didiği yerde mürûr itdi ve bu, mükerrer vâkı’ olmışdur (165a).”

Nâzımın manayı verirken yararlandığı istiare, mubalağa, kinaye, cinas gibi belagat unsurlarına dikkat çekilir: “İfrâğ... nâzımuñ ‘ifrâğ nedür, indürmekdür’ didiği isti’âre tarîkıyladur (181b).” “Nâzımuñ ‘vâfir, tām’ dimesi recül-i ‘adl kabîlindendür, ya’nî mübâlağadan kinâyedür (173a).” Ayrıca “kinaye” (183b) ve “cinas”a (12b) da bakılabilir.

“Menn” kelimesinde nâzımın tasarrufu hakkında şârih “nitekim nâzım-ı merhûm ‘menn, virmek’ dimişdür” (34a) diyerek kelimenin çok bilinmeyen bir manasının nâzım tarafından kullanıldığına dikkat çeker.

B.2.1.7. Kelimelerin Açıklanmasında Arap Lehçe, Lügat ve Kıraatlerine Başvurulması

Farklı Arap kabilelerine göre farklı sözlükler/lehçeler vardır. Arapça kelimenin Tayy, Rûm, Huzeyl, Yemenî, Himyerî, Temîm, Hevâzin, Mezhic, Benî Süleym, Kays ve Vâkım kabilelerine veya Şâm (Şâmiye) lehçesinin lügatine göre kullanım şekilleri bunlardandır. Şârihin metindeki bazı kelimelerin açıklanmasında bu kabilelerin sözlüğüne başvurduğu görülür: “Ba’zılar fûm, ‘nohud’dur didi, lügat-i Şâmiyye üzere (16a).” “İzîn,... ‘izet

ve ‘izîn, Lüğat-i Kureyş’te ‘sihr’ ma’nâsınadır (53b).” Ayrıca “‘Abdu’llâh” (16a) kıraatine, “Temîm” (8b) ve “Yemen” (286b) lügatlerine de bakılabilir.

B.2.1.8. Arapça, Farsça ve Türkçede Müşterek Kullanılan Kelimelerin Verilmesi

Şerhte, Arapça, Farsça ve Türkçede müşterek kullanılan kelimelerin varlığına işaret edilir. Bu tür kullanıma örnek olmak üzere “hançer” kelimesinin her üç dilde, “büm” kelimesinin ise Farsça ve Arapçada müşterek olduğu belirtilir: “Büm,... ve el-büme vezn-i mezbûr üzere ‘baykuş’ didikleri kuş ki ekseriyâ gice uçar. Fârisîde ve ‘Arabîde müşterek lügatdür (17a).” “Hançer,... büyük bıçak, sikkîn-i kebîr ma’nâsına... Hançer, lafz-ı müşterekdür, ‘Arabîde ve Türkîde ve Fârisîde istimâ olunur (145b).”

B.2.1.9. Kelimelerin Okunuş ve Yazılışlarındaki Çeşitliliğin Gösterilmesi

Şerhte aynı manayı ifade edip farklı şekillerde yazılabilen Arapça kelimelere dikkat çekilir. Daha çok “câ’izdür” veya “lügatdür” şeklinde ifade ve işaret edilen bu tür kelimelerin tam listesi şu şekildedir:

“‘acüz/‘aciz/‘ucz/‘acz/‘icz (43a), ‘akıb/‘akb (250b), ‘ayy/‘ıyy (5a), baż/‘buż (12b), ceşş/cişş (68b), cezve/cüzve/cizve (204a), cinh/cünh (199b), cübl/cübül/cibill/cübüll (56b), cürüz/cürz/cerz/cerez (207b), đahk/dıhk/đahık/dıhık (62a), decâc/dicâc (54b), dem/‘deme (69b), füstât/füstât/fesât/fisât (193b), ħalas/hıls (23a), ħanık/ħank (63a), ħarac/ħaric (294a), ħaşab/ħ ızb/ħažab (286b), ħicr/ħacr (175b), ħukub/ħukb (131a), ħulk/ħuluk (144a), ħulm/ħulum (29b), ıztıcâ/ıztıaca/ızzaca (183a), ikâf/vikâf (209b), irb/irbe/ereb/me’rûbe/me’rebe (129b), ħaltabân/ħaltabân/ħartabân (219b), ħarĥ/ħurĥ (38b), ħarż/ħırż (64a), keşt/kaşt (70b), küfv/küfüv (26a), lişş/luşş (30a), luĥme/laĥme (17a), meşveret/meşüveret (314b), meyl/meyelân/memâl/memîl/temyâl/meylûlet (191b), mirye/mürye (347b), naşab/nuşub (40a), nıft/neft (67a), selk/şalk (210b), semm/sümm/sümüm (136a), suĥm/saĥam (187a), şehd/şuhd (21a), şihne/şahne (29b), şicne/şücne (134a), şurb/şerb/şirb (11b), tenāvüş/tenâ’üş (315a), tunub/tunb (55a), ‘unuk/‘unĥ (267a), ‘uşb/‘uşub (53b), ürz/erüzz/ürüzz/ürüz/rüzz/rünz (224a), üsve/isve (24a), veda/‘ved (70a), vubûĥ/vebaĥ (196a), žizâ/žü’zâ (191b), zulm/zalm/zulum (288b).”

B.2.1.10. Kelimelerin Aslı Hakkında Verilen Bilgiler

Bazı kelimeler, süreç içerisinde müdahalelere maruz kalarak ilk hâlini kaybedip yapı ve mana bakımından değişikliklere uğrayabilir. Şerhte bu konuyu açıklayacak örnekler şu başlıklar hâlinde verilebilir:

B.2.1.10.1. Yapı Bakımından Kelimenin Aslına veya İlk Şekline İşaret Edilmesi

Tarihî süreç içerisinde kelimelerde bazı yapı değişiklikleri ortaya çıkabilir. Aşağıdaki örneklerde kelimelerin bu değişimden önceki asıl veya ilk şekillerine dikkat çekilir: “Yevm, cem‘i... eyyām gelür ve bunun aşlı eyvām idi, idgām olunmağla eyyām oldu (7a-7b).” Diğer bazı örnekler için bk. 229a, 230a, 284b, 141b, 236a, 249b.

B.2.1.10.2. Mana Bakımından Kelimenin Aslına veya İlk Şekline İşaret Edilmesi

Şerhte, kelimelerin bilinen, şöret bulmuş ve tarihi süreç içerisinde en çok kullanılan manalarının yanında ilgili kelimenin birinci ya da asıl manasına da dikkat çekilir. “Bir kimsenün haqqın almak ve haqqın virmemek veyā eksük virmek” manasındaki “zılm/zalm/zulum” kelimesinin aslı şu şekilde verilir: “Bunun aşlı her nesneyi yirlü yirinde itmemek ve bir nesneyi yirine koymayup gayrı yire vaż‘ itmekdür (288b).” Diğer bazı örnekler için “mübrim” (179a), “zeyl” (190a) ve “leyl” (7b) kelimelerine bakılabilir.

B.2.1.11. Kelimelerin Yüklendikleri Manaları Alış Sebepleri Hakkında Verilen Bilgiler

Türkçe, Farsça veya Arapça kelimelerin yüklendikleri manaları alma sebepleri ile ilgili bazı bilgiler verilir. Diğer bir ifadeyle kelimenin son hâline gelinceye kadarki süreç ortaya konur. Bu durum, mecaz, kinaye gibi çeşitli sanatlara başvurularak kendisini bazen anlam daralması bazen de genişlemesi şeklinde gösterir. “Meyyit” kelimesine neden “alevin sönmesi” manasındaki “hâmid” dendiği şu şekilde açıklanır: “...ve meyyite hâmid didiler, harekâtı sâkin olduğundan ötürü (173a).” Diğer örnekler için bk. 168a, 146a, 130a, 51b.

B.2.1.12. Anlam Genişlemesine Uğrayan Kelimelerin (Tağlîb) Gösterilmesi

Belagatin meânî tabirlerinden olan tağlîb, bir şeyi başkalarına gâlib addederek onu câmi‘ sığasıyla irâd ve diğerlerini irâde eylemektir (Tâhirü’l-Mevlevî, 1994: 140), yani bir kelimeyi ilgili diğer kelimelerin manasını da içine alacak şekilde genişleterek kullanmak demek olan bu ıstılahın eserde yer aldığı görülür. “Küçük, az ve ince karınlı” olanlara genel olarak “çocuk” denmesi münasebetiyle “tağlîb” yapılmıştır: “Bu hâl üzere ya’nî küçük karınlı ve az karınlı ve ince karınlı olmak ekseriyâ etfâlde olmağla lisân-ı Türkîde ‘çocuk’ lafzını etfâlde isti‘mâl eylediler, tağlîb kabîlindendür (31b).” “İr,... aşlında ta‘âm götüren deveye ve eşege dirlerdi. Şonradan

tağlīb idüp her kâfileye ıtlāk olundı (8a).” Diğer bazı örnekler için bk. 338a, 14a.

B.2.1.13. Kelimelerin Halk Tarafından Kullanımına Dikkat Çekilmesi

Bazı Arapça ve Farsça kelimelerin halk tarafından nasıl kullanıldığına “‘amme tahrîf idüp, nâsdan ba‘zı kimesneler, ‘ämme...isti‘māl iderler, beyne’n-nâs...dimekle ma‘rûfdur” vb. ifadelerle dikkat çekilir. Bir anlamda “halklılaşma”dan (Tulum, 2011: 5) bahsedilir: “Bürbür,... şol nesnedür ki buğdaydan çekerler. ‘Ämme tahrîf idüp ‘bulğur’ dirler, selîk ma‘nâsına (16a).” Diğer bazı örnekler için bk. 30b, 346b.

B.2.1.14. Kelimenin Eş Anlamlarının Verilmesi

Kelimenin Türkçesi verildikten sonra hemen yanına Arapça veya Farsçası, yani eş anlamları da verilebilir ki bu durum, özellikle hangi kelimenin kastedildiğini netleştirmek için yapılır. Genel olarak dil belirtilmeden verilen eş anlamlar, birkaç yerde “lisân-ı Türkî”, “Fârisî” veya “Türkî” şeklinde de yer alabilir. Şerhin geneline yayılan bu duruma şu misaller verilebilir: “Leyl,... gice, şeb ma‘nâsına (7b).” “Lisân-ı Türkî’de ‘günâh’a ‘yazık’ dirler (241b).” Diğer örnekler için bk. 9a, 16a, 17a, 19a, 19b, 20a, 46a, 16b, 176a, 190a, 191a, 308a, 330a, 349b, 151a, 34a.

B.2.1.15. Arapçanın Gramerine Ait Birtakım Bilgilerin Verilmesi

Eserde bazı Arapça kelimelerin gramer bilgilerine yer verilir: “Rü’yâ... âhîrindeki elif, te’nîs içündür, anuñçün tenvîn gelmez (29b)” şeklinde ifade edilir. “Kelâm-ı ‘Arab’da hemze-i meksûreden sonra harf-i meftûh ile kelime bulunmadı (313b).” bilgisine yer verilir. Ayrıca “arż” (131b) ve “üzün/üzñ” (152a) kelimelerine bakılabilir.

B.2.1.16. Arapça Cümlelerin Türkçe Tercümelerinin Verilmesi

Şerhte, içerisinde hadis ve ayetlerin de olduğu 13 Arapça cümlelerin Türkçe tercümesi bulunmaktadır: “Lâ-terâ fihâ ‘ivecen velâ emten (Tâhâ suresi 107. ayet), ya’nî ‘anda iniş yokuş yokdur’ (133b).” Bu başlığın diğer örnekleri için 61a, 132a, 189b, 133b, 159b, 205b, 250a, 267a, 302a, 307b, 338b, 344b sayfalarına bakılabilir.

B.2.1.17. Kelimelerin “Mukabil”leri ve “Zıt” Manalarının Verilmesi

Bazı kelimelerin manası verildikten sonra zıtları da verilir. Bu durum, kelimenin okunuşunu ve kavram genişliğini ortaya koymaya yönelik olduğu kadar diğer dillerdeki (Arapça ve Farsça) karşılığını vermeyi de amaçlar: “Yevm,... rûz ma‘nâsına ki ‘gice’nün muķâbilidür (7a).” Diğer örnekler için

“şimāl” (356a), “hār” (356b), “mevt” (137b), “rācil” (147a), “ganiyy” (151b) kelimelerine bakılabilir.

B.2.1.18. Lügat-ı Müvelledeler

Arapçanın aslında olmayıp ona sonradan türetme yoluyla giren kelimeler manasındaki lügat-ı müvelledeye sadece şu örnek verilmiştir: “Ettün,... hamām külhānı ve ma’hūd āteş yaqdıkları çukur firundur... Ba’zılar eyitdi: Bu, müvellededür, hālîş ‘Arabî degüldür (227a).”

B.2.1.19. Cem ‘-i Killetler ve Cem ‘-i Kesretler

“Azlık çoğulu” demek olan cem ‘-i killet, üç ile on arasındaki sayılara delalet eden kırık çoğul kalıpları anlamına gelmektedir (Bolelli, 2006: 55). Metinde “bi’r” (163a), “delv” (163a) ve “hıvān” olmak üzere üç kelimenin açıklamasında geçmektedir. Birine şu örnek verilebilir: “Hıvān,... üstine ta’ām koyup yedikleri nesne ki aña süfre¹⁸ dirler... cem ‘-i kıletli... ehvine gelür (177a).” “Çokluk çoğulu” demek olan cem ‘-i kesret de üçten sonsuza kadar sayılara delalet eden kırık çoğul (Bolelli, 2006: 54-55) anlamına gelmektedir ki metinde sadece bir kelimenin açıklamasında geçmektedir: “Viṭāb,... ‘viṭb’ün cem ‘-i kesreti. Evṭub, ... ‘viṭb’ün cem ‘-i kıletli (299b).”

B.2.1.20. Cemin Cemi (Cem ‘ü’l-Cem)

Cem ‘ü’l-cem, çokluğu yapılan bir ismin ikinci defa cem (çokluk) yapılmasıdır (Bolelli, 2006: 54). Şerhte sadece “nāḳa” (249b) ve “beyt” kelimelerinde bu özellik belirtilmiştir: “Cem ‘i zammetyne büyüt ve ebyāt gelür ve cem ‘ü’l-cem ‘(i) ebāyīt gelür. Misāl, aḳvāl ve aḳāvīl (19b).”

B.2.1.21. “Ezdâd” Kelimeler

Ezdâd, dil bilgisinde, aydınlık-karanlık, iyilik-kötülük, yukarı-aşağı gibi aynı cinsten iki zıt manayı bünyesinde toplayan kelimelerdir (Çelebi, 1995: 47). “Firāk” kelimesi hem “ulaşmak” hem de “ayrılık” manalarını barındırdığından “ezdâddan”dır (19a). Diğer örnekler için “beyn” (21a), “ress” (355a) ve “fevr” (39b) kelimelerine bakılabilir.

B.2.1.22. “Ma’rûf” Kelimeler

Bazı kelimelerin manası hakkında hemen herkesin malumu olduğu düşünülerek “maruftur” ifadesi düşülür ve ilgili kelimenin açıklaması verilmez. Örnekler için “yevm” (7a), “dükkān” (151a) ve “ḳur’a” (15b) kelimelerine bakılabilir.

¹⁸ sofr

B.2.1.23. Lafzı “Müfred”, Manası “Cem” Olan Kelimeler

Türkçede “topluluk ismine” tekabül ettiği söylenebilen bu kelimeler herhangi bir çokluk eki almadan çokluk manası verir: “Leyl,... lafzı müfred, ma’nası cem’dür. Vâhidi vezn-i mezbûr üzere ‘leyle’ gelür, temre ile temr gibi (7b).”

B.2.1.24. Mürekkep Kelimeler

Birden çok kelimeden oluşan isim (Bolelli, 2006: 655) manasındaki mürekkep kelimelere şârih tarafından sadece bir yerde işaret edilir: “Beyt beyt” bir mürekkep kelimedür ki ‘dîvârı biri birine ulaşıdur’ dimegi iş’âr ider (20a).

B.2.1.25. Muarreb Kelimeler

Muarreb, Araplarca bilinmeyen ve Arapçada bulunmayan kavramları karşılamak üzere başka dillerden alınan kelimeleri ifade eder (Tüccar, 1993: 412). Diğer bir ifadeyle, Arapçaya bu dilin kelime kalıplarına uyarlanarak girmiş olan yabancı kökenli kelimelerdir. Şerhte muarreb olduğu belirtilen 14 kelime vardır. Bunlar “fil” (53a), “ramak” (231a), “cüll” (7a), “cerm” (174a), “şurûd” (174a), “ceşş” (68b), “beyn” (19a), “şakk” (23a), “zemzem” (274b), “hıvân” (177a), “ke’k” (177b), “dükkân” (151a), “mi’zâb” (301a) ve “tırâz” (291a) kelimeleridir.

B.2.1.26. Şerhte En Çok Manası Verilen Kelimeler

Şerhte kelimelerin hemen bütün manaları verilmeye çalışılmıştır. En çok manası verilen kelimeler “ress” (355a) ve “bağy”dır. 10 manası verilen bu iki kelimeden “bağy” örnek olarak sunulabilir: “Bağy, bânuñ fethi ve ğayn-ı mu’cemenüñ sükûnıyla zulm ve ta’addî ma’nâsına... ve bağy, azgunluk ve ser-keşlik itmege dahı dirler... ve bağy, yağmur katı ve şiddetle yağmağa dahı dirler... ve bağy, yara azup ve şişüp fesâd yetişmek dahı dirler... ve bağy, derenüñ şuyı ve seyli taşup ve dere tolup şu ve seyl evvel çıkmadığı yire çıkmak... ve her nesnede hâdden tecâvüz eyleyüp ifrâṭ üzere olmağa bağy dirler ve bağy, yaranuñ çirki tamâm çıkmadan oñulmağa dahı dirler... ve bağy, yağmura dahı dirler... bağy, atun şatâretine ve serverine ve yavuzlanup çalkalanmağa dahı dirler... ve bağy, bir nesneyi talep itmege dahı dirler (349b).” “Cilâ” (248b-249a) ve “farak” (231b) kelimelerinin de yedişer manası verilir.

B.2.1.27. Şârihin Türkçe Bir Kelime Üzerine Görüşü

Şârih, zemin metinde olmayan, kendi kullandığı Türkçe “kor kor” kelimesi hakkında görüş bildirir. “Araḳ” kelimesini “kor kor yaptıkları dîvârın her korına ‘araḳ dirler’ şeklinde açıkladıktan sonra derkenarda “kor

kor” ifadesinin “kaba Türkçe” olduğu yazar: “‘Kor kor’ lafzı kaba Türkçedür, ‘kat kat’ ma’nāsına. Münfehimdür (40a).

B.2.1.28. Edebî İstılahlar

Şerhte edebî istılahların bazıları tanımlanırken bazıları da kelimenin açıklayıcısı olarak kullanılır. “Şi’r” ve “beyt” buna örnek olarak verilebilir: “Nazm, birinci sözün āhirlerini birbirine uydurmak, ya nī hepsinün āhirini bir hurūf üzerine getürmek, aña şi’r dirler (11b).” “Manzūmeden iki mısra’a dahı beyt dirler (19b).” Mecaz, teşbih, cinas, kinaye, kalb-i mekân, eserde ilgili kelimenin açıklayıcısı olarak kullanılır: “Sebeb,... örme ip ve urgan, hābl ma’nāsına... ve ince kettān bizine ve şarığa ve hımāra¹⁹ ve uzun şevbe dahı sebeb didiler, teşbihen (46b).” Ayrıca “kināye” (166b, 158a), “cinās” (12b), “kalb-i mekân” (196b) ve “mecāz” (158a) kelimelerine bakılabilir.

B.2.1.29. Şiir Alıntıları

Şerhte iki Türkçe ve dört Arapça şiir örneğine yer verilmiştir. Türkçe şiirlerden biri XVI. yy. divan şairi Prizrenli Şem’î’ye (öl. 1529/30) aittir:

“Lisān-ı Türkide ‘fā’ide’ye ‘aşşı’ dirler. Nitekim şā’ir,
Dost medhinden ne aşşı zemm-i düşmāndan ne ğam
Fāriğ ü āzādeyem birdür yanumdan medh ü zem”²⁰ (16b)

Diğer şiir ise Arapça-Türkçe manzum sözlük olan *Sübha-i Sıbyān*’dan alınmıştır:

“Kāle nāzım *Sübhatü’ş-Şıbyān*:
‘Arş oldı cism-i a’zam oldı muhīt ecsām
Hem ‘arş saḳf-ı hāne hem ‘arş taht-ı sulṭān
‘Arşın içinde kürsī kürsī içinde gökler
Gökler içinde yerler çepçevre baḫr-i ‘ummān
Yerler тұrur mu ‘allak merkezde nokṭa-vārī
Tұrmaz dönen felekler mānend-i çerḫ-i gerdān²¹ (313a)”

Arapça şiirler şunlardır:

“Aḫsente zanneke bi’l-eyyāmi iz ḫasunet
Velem teḫaf sūe mā-ye’ tī bihi el-ḫaderu
Ve selāmetke el-leyālī fa’ġterarte bihā

¹⁹ “Avratlar(ın) başına sardığı bez” manasındaki kelime için bk. Kırkkılıç, 2009: 349.

²⁰ Bu beytin *Divan*’daki yeri için bk. Karavelioğlu, 2005: 506.

²¹ Beyitlerin *Sübha-i Sıbyān*’daki yeri için bk. Kılıç, 2007: 66.

Ve ‘inde şafvi’l-leyālī yahdusu el-keder²² (17b)”

“Felā telgū ma‘a ihvāni lağven
Fe-inne’l-lağve miftāhu el-ḥuşūmeti
Kāle kâ’iluhu Eflātūn²³ (63b).”

“Leḳad rabbeytu cerven tūle ‘umrī
Felemmā şāra kelben ‘azza riclī²⁴ (70a-derkenar)”

“Ve hiye hāzihi,
Tūlun ve nevmun ve bürhānun mürāhenetun
Ve ḥācetun müddetun ve’s-seyrū ve’l-ḥaṭaru
Nezrun eşeddu bükāin şiddetun ecelun
Ve’n-nefsu ve’l-mevtu ve’zḳur fi’le men kamerū
Ve’l-vaktu summe su‘ālun himmetu simenun
Zahmu’l-cimāli me‘ānī en-naḥbi fe’ḥtebirū²⁵ (36b)”

B.2.1.30. Ansiklopedik Bilgiler

Şerhte bazı kelimelerin dil bilgileri yanında kültür sahasındaki yerleri de verilmeye çalışılmıştır. Şerh edilen kelimelerin manası verildikten sonra ilgili kelime hakkında daha çok malumat vermek için ya metnin içerisinde ya da derkenarda bazı ansiklopedik bilgiler yer alır. Bu kelimelerin önce manaları verilir, ardından ek bilgi olarak malumat aktarılır. Bu malumat, genellikle coğrafi bilgiler, tabiat bilgileri, yiyecek, içecek, dil, din, gelenek, atasözleri hakkındadır. Mesela, Araplarda öldürülen birinin katilinden intikam alınmazsa o kişinin ruhunun bir baykuş şeklinde kabri üzerinde görünüp “bana su verin, susadım” diye sesleneceği söylenir: “‘Arab tā’ifesi şöyle zu‘m iderler ki bir maḳtūlūḡ kātīlinden intikām alınmasa anuḡ rūhı baykuş şekline temessül edüp kabri üzerinde ‘اسقونی اسقونی’ diyü ya’nī şuvurup ‘aṭşum sākin kılūḡ diyü şadā virür (14b).” Şerhte hakkında ansiklopedik bilgiler verilen diğer kelime ve ifadelerin tam listesi şu şekildedir: “De’b” (142b), “mevz” ve “cümmezy” (194a-194b-195a), “ḳalay” (276b), “fecd” (297a), “bez pāresi” manasındaki “niṭāḳ” (291a),

²² “Günlerin iyilik getirmesi sebebiyle onlar hakkındaki düşüncelerin de iyi oldu. Kaderin sana getirdiği kötü şeylerden de korkmadın/ Gecelerden emin olduğun için onlardan gururlandın. Gecelerin duruluğunda keder ortaya çıkar.”

²³ “Kardeşlerinle boş lakırdı yapma/ Çünkü boş lakırtı düşmanlığın anahtarıdır. Denildi ki bunu (yani beyti) söyleyen Eflatun’dur.”

²⁴ “Ömrüm boyunca bir enik eğittim/ Ne zaman ki köpek oldu, ayağımı ısırdı.”

²⁵ Bu şiir, Ebû Hayyân et-Tevhîdî’nin (öl. 1023) din, dil ve edebiyata dair bazı konu ve hatıralarını içeren eseri olan *Besâ’ir*’de geçmektedir (Mütercim Âsım Efendi C 1, 2013: 674).

cennetin yedi tabakası (6a), “bakır” (276a), Arapça günler (262a, 216b), Arap ayları (144b), Arap harfleri (197b), bir kuş cinsi olan “selvā” (186a), “zift” manasındaki “ķīr” (133a), “Ġazze” (194b), “Beyrūt” (194b), bir cins ot kökü olan “ķulķās” (194b), “kirpi” (10a), “bir tür yufka ekmek” manasındaki “raġīf”in yapımı (145a), “murd” meyvesi manasında “ās” (18a), bir cins aba ve kilim olan “ķamīše” (31b) ve Arap atasözleri (35a, 20a, 70a).

B.2.2. Vezin

Bazı manzum sözlük şerhlerinde şerhin başında veya sair yerlerinde aruz vezninin tarihi, ıstılahları, talim şekilleri, illet ve zihafı vb. bilgiler yer almaktadır fakat incelenen bu şerhte bu tür bilgiler yoktur. Sadece şerh edilen Arapça kelimelerin bazılarının vezinleri verilmiş ya da kelimeler, vezinle aynı kalıptaki başka bir kelimeyle ifade edilmiştir. Metinden bazı misaller şöyledir: “İnzi‘āc, vezn-i infī‘āl, hareket ve ıztırāb ma‘nāsına (52a).” “Rū‘yā,... fu‘lā vezni üzere ‘düş’, ‘vāķı‘a’ ma‘nāsına (29b).”

B.2.3. Arkaik Kelimeler

Şerhte eski Türkiye Türkçesi dönemine (XIII-XV. yy.) ait Türkçe kelimeler yoğun olarak kullanılır. Bazen bu kelimelere “Türkī” veya “lisān-ı Türkī” şeklinde de işaret edildiği olur. Söz konusu kelimelerden en çok “gīn” (12 defa), “ķakımaķ” (8 defa) ve “od” (8 defa) kelimeleri geçmektedir. Alfabetik olarak verilen bu kelimelerin tam listesi şu şekildedir:²⁶ **Aġ** “elbisenin ortasındaki parça” (291a), **aġcı**²⁷ “yükselen, çıkan” (348b), **aġu** “zehir” (7a), **aġsaķ** “aksak, topal” (131a), **aġsamaķ** “aksamak, topallamak” (131a), **alķaķlanıcı** “alķak gönüllü” (214a), **aldamaķ** “aldatmak” (182a, 255b), **aņız** “ekin biçildikten sonra toprakta kalan köklü sap” (334a), **arġaķ** “dokumacılıkta bezin enine atılan iplik, atķı” (17a), **arķ/arıķ** “su kanalı” (35a), **arıķ** “zayıf, cılız” (325a), **arıķlamaķ** “zayıflamak” (202b, 256b), **arıķlanmaķ**²⁸ “zayıflamış” (325a), **arķalanmaķ** “bir yere yaslanmak” (247a), **arķırı** “eġri, ayķırı, ters” (129a, 157a, 165a), **aşşı** “yarar, çıkar” (56a), **avurd şavurd** “şarlatanlık” (308b), **azķun** “sapķın” (174b), **başmaķ** “ayakkabı” (215a), **başmaķcı** “ayakkabıcı” (215a), **bay** “zengin” (149b, 151b), **beņdeş** “eş, benzer” (50a, 220a, 234b), **berķ** “saġlam, sıkı, şiddetli” (222a, 265a, 287b, 318b, 321a, 354b, 357a), **berķitmek** “saġlamlaştırmak” (163b, 201b, 232a, 248a, 261a, 319a), **bilü** “bilgi, irfan, idrak” (295b),

²⁶ Kelimelerin günümüz Türkçesindeki karşılıkları Cem Dilçin’in *Yeni Tarama Sözlüğü*’nden (Dilçin, 1983) alınmıştır.

²⁷ Bu kelime *Yeni Tarama Sözlüğü*’nde yoktur.

²⁸ Kelime *Tarama Sözlüğü*’nde yoktur. “Arıķlamaķ” kelimesinden hareketle bu mana verilmiştir.

boğmak “gerdanlık” (30b), **boğun** “boğum, eklem” (357a), **boyun** “kefil” (258a), **börtürilmek** “eti az pişmiş olan” (341a), **buğağı** “hayvanın ayağına vurulan köstek” (260a), **burı** “ağrı, sancı” (282a), **burunduruğ** “deveyi zapt ve idare için burnuna takılan ağaç ya da halka” (274b), **bügemek** “önünü engelle tutarak suyu yükseltmek” (218a), **bügenmek** “bir şeyin engelle tutulması” (297a), **bügenti**²⁹ “engel” (297a), **bügrı** “kambur, tümsek” (261b), **bük** “sık çalılık, fundalık” (14a), **bükün** “bükülme izi, büküm yeri” (330a), **bürüncek** “baş örtüsü, çarşaf” (50b), **çepiç** “bir yaşında erkek keçi” (279b), **çetük** “kedi” (70b), **çigin** “omuz, omuz başı” (160a), **çimdilemek** “çimdiklemek” (205b), **çomruk** “tomruk, çöpleri kırılmış, güdükleşmiş süpürge” (217b), **çoğan** “çöven bitkisi” (220b), **çölmek** “çömlük” (39a), **değdeş** “eş, benzer” (220a), **deprendürmek** “hareket ettirmek” (298a, 315b), **derincek** “baş örtüsü” (302a), **devşirmek** “derlemek, toplamak” (144b), **dirlik** “hayat, yaşayış” (320b), **dirmek** “toplamak, biriktirmek” (218b), **dişindirik** “ipten gem, yular” (211b), **dögün** “dağlamakla açılan yara” (165b), **dutruğ** “ateş tutuşturacak çer çöp” (257b), **düger** “kalın direk, kiriş” (10b, 129a), **dükeli** “hepsi, bütün” (176a), **düş olmak** “erişmek” (303b), **edik** “konçlu mest” (357a), **egin** “sırt” (50b), **eğek** “çene, çene kemiği” (208b, 250a), **etmek** “ekmek” (255b), **eyegü** “kaburga kemiği” (204b), **farımağ** “yorulmak, zayıf düşmek” (39b), **geçgin** “etkin” (271a), **geñez** “kolay” (178a), **geyesi** “giyecek” (265a, 295b), **geyrek** “eğe kemikleri” (204b), **giğ** “geniş” (8b, 27a, 44a, 44b, 167a, 223b, 233b, 242a, 271a, 291a, 310a, 322b), **giğletmek** “genişletmek” (25a), **gökçek** “güzел, hoş” (178b, 270b, 344b), **gön** “ham kösele, deri” (30b, 191a, 337a, 354b), **gönder** “kargı, sırık” (176a, 241a), **güç** “zulüm, haksızlık” (349b), **güç itmek** “zulmetmek” (288b), **güyegi** “damat” (249a), **ırgalamak** “sallamak, kımıldatmak” (298a), **ışmarlamak** “emanet etmek” (43a), **ıssı** “sıcaklık” (45b, 174a, 192a, 262b, 330b, 356b), **incik** “dizkapağı ile topuk arası, bunun topuğa yakın olan kısmı” (164a), **iğize** “zayıf, hasta” (295b), **irte** “ertesi, gelecek sabah, şafak sökme zamanı, yarın” (297a), **irtemek** “araştırmak, incelemek” (218a), **ivici** “aceleci” (46a, 332b), **ivmek** “acele etmek” (287b, 333a), **kaçan** “ne zaman, ne suretle, nasıl” (152a, 261b, 279a, 282a, 304b, 306b, 347b), **kaçımağ** “öfkelenmek” (5a, 23b, 26a, 69a, 70a, 170a, 175a, 243a), **kaçmağ** “çakmak, saplamak” (43a), **kalkımağ** “sıçramak, kalkmak” (279b), **kankı** “hangi” (312b), **karaņu** “karanlık” (272b, 321b), **katı** “çok sıkı, iyice” (268a, 305a, 341a, 349b, 354b), **qayır** “kum, çakıl” (277b), **qayıрмаğ** “sakınmak” (333b), **kekeş** “çene” (250a),

²⁹ Bu kelimeye *Tarama Sözlüğü*’ndeki “bügenmek” kelimesinden hareketle tarafımızdan mana verilmiştir.

kemirdek “kıkırdak” (274b), **kesegen** “fare” (218a), **kındırmak** “tahrik ve teşvik etmek” (23b), **kırkın** “geniş ölçüde öldürüşme veya öldürme, kıyım” (243b), **kısı** “daracık yer” (32b), **kiçirek** “küçücük, ufacık” (281b, 312a), **koça** “yaşlı, ihtiyar” (250b, 251a), **kıldaş** “yardımcı, arkadaşı” (234b), **kov** “arkadan çekiştirme” (43b), **köşek** “deve yavrusu” (256b), **kulun** “tay” (150a), **kusundi** “kusmuk” (24a), **küci** “dokumacılıkta arı ş ipliklerini aralayan iplik tarak” (189b), **küyemek** “beklemek” (260b, 267a), **obarılcı** “sarsılcı” (308a), **od** “ateş” (173a, 253b, 254a, 256a, 275b, 279a, 280a, 286b), **oğarmak** “iyileştirmek, ıslah etmek” (58a), **oğulmak** “ş ifa bulmak, iyileşmek” (349b), **orancı** “hesap tutucu” (30a), **ortalık** “orta, ara” (337a), **otarmak** “hayvanı yaymak, otlatmak” (332b), **ögey**³⁰ “üvey” (318a), **ögdül** “mükâfat” (327b), **ögür** “eş, birbirine alışmış olan canlılar” (342a), **öğmek** “beklemek” (260b), **öri tırmak** “ayakta durmak” (255a), **öykelenmek** “öfkelenmek” (318b), **potlıcı** “gebe deve” (282a), **pürçek** “alından ve ş akaklardan sarkan saç” (8b, 331a), **ş alıyar** “salya” (237b), **ş alkı** “düşük, kendini salıvermiş” (326b, 344b, 345a), **ş ançmak** “saplamak” (52a), **segirtmek** “koşmak, yürümk” (12a, 40a, 286b, 326a), **sekitmek** “azarlamak” (70a), **sepmek** “serpmek, saçmak” (328a), **seyek** “kırık çıkık tahtası” (149b), **seyeklemek** “kırığı çıkığı ince tahtalarla sarmak” (149b), **ş ımak** “kırmak” (52b, 154a), **ş ınık** “kırık” (163b), **ş ınıklık** “kırıklık, zayıflık” (52b), **ş ıvık** “sıvı” (133a), **ş ıyrıncaç** “kaygan” (244b, 251b, 303a), **ş ıjirmek** “sindirmek” (139b), **ş ıjmek** “gizlenmek” (186a), **ş ormak** “emmek” (233a), **ş oruşmak** “emilmek, ıslak bir şeyin suyu çekilmek” (139b), **ş ölpük** “derisi buruşu, sarkık” (326b, 344b), **ş övünmek** “ş önmek, parlaklığı gitmek” (39b), **ş öykenmek** “dayanmak, yaslanmak” (45b), **ş öyündürmek** “ş öndürmek” (183a), **ş öyünmek** “ş önmek” (173a), **ş uvarılmaç** “sulanmak, su verilmek” (132a), **ş uvarmaç** “sulamak” (11b), **ş üci** “ş arap” (11b, 144a, 176a, 216b, 344a), **ş üñi** “ş üngü, mızrak, kargı” (241a), **ş üñük** “kemik” (149b, 173b), **ş üsmek** “sivri bir şeyle dürtmek, hayvan boynuzu ile vurmak, boynuzlamak” (321b), **ş alabımaç** “çırpınmak, oynayıp sıçramak” (289b), **ş aılamak** “hayret etmek, ş aşmak” (45b, 330b), **ş aılanmaç** “ş aşılmak” (228b, 295b), **ş aırsık** “tuhaf, ş aşılacak şey” (45b, 295a), **ş avş ıdı** “hafif ses” (256a), **ş ayıncaç** “kaygan” (244b, 251b, 303a), **ş ayınmaç** “kaymak” (45a, 70a), **ş ayındırmaç** “kaydırmak” (165b), **tegek** “asma filizi, dalı, kütüğü” (169a), **ton** “elbise” (265a), **tuluk** “ş akak” (331b), **tulunmaç** “kaybolmak, batmak” (130a, 172b, 293b), **tuıurmak** “durdurmak, kaldırmak, ayakta tutmak, ortaya çıkarmak” (201b), **tuıu**

³⁰ Bu kelime *Tarama Sözlüğü*’nde yoktur. “Üvey” manasındaki bu kelime için bk. Eren, 2020: 542; Gülensoy C II, 2011: 1003.

“rehin” (327b), **tü** “tüy, kıl, yün” (244b), **tüskürmek** “püskürtmek” (22a), **uçmak** “cennet” (6a), **ud yiri** “erkek ve kadının cinsel organlarının bulunduğu yer” (170b), **ufatmak** “kırmak, parçalamak” (23b, 333a), **ufaklanmak** “ufaltılmak” (262b, 276a), **uğrılık** “hırsızlık” (133b), **uğur** “ön, yön, yol” (262b), **uyan** “dizgin, yular” (223b, 250a), **ügi** “puhukuşunun bir çeşidi” (290b), **ügünmek** “pıhtılaşmak” (292a), **ügüşmek** “kamaşmak” (57b), **ürmek** “üflemek” (304b), **üründi** “seçkin, güzide” (23a, 33b, 249b), **üründülemek** “iyisini seçmek” (302a), **üyürtlemek** “iyisini seçmek” (302a), **yağır** “hayvanların sırtında çıkan yara” (31b, 148b, 200b, 217b, 297b, 306b, 349b), **yaldıramak** “parlamak” (26a, 178b, 289b), **yalı** “alev” (173a, 260b, 279a, 280a), **yalıplanmak** “parlamak, ılık saçmak” (46a, 244a, 257b), **yapça yapça** “yavaşça, sessizce” (289b), **yar** “suyun açtığı uçurum” (307b), **yarak** “hazırlık, silah” (207b), **yaraqlamak** “hazırlamak, silahlandırmak” (268b, 354a), **yath/yatlu** “kötü, adi, uğursuz” (174b, 235a, 251b, 322b, 351b), **yavuz** “kötü, çetin” (153b, 158a, 253b, 354b), **yavuzlanmak** “azgınlaşmak” (349b), **yay** “yaz mevsimi” (144b), **yaya** “yaya” (147a), **yazi** “ova, ıssız kır” (136b), **yazık** “günah, suç” (211b, 241b), **yedilici** “kılavuza uyan” (166a), **yegin** “üstün, baskın, galip” (235b), **yelek** “kuş kanadındaki kalemli tüy” (37b, 142b), **yığlındırmak** “çekindirmek, sakındırmak” (5a, 32b, 49a, 69a, 192a, 212a), **yığmak** “engel olmak” (22a), **yigrenmek** “iğrenmek” (205b), **yunmak** “yılanmak” (39a, 205b), **yügrük** “hızla giden, çok koşan, işlek” (271b), **yügürtmek** “koşmak, koşturmak” (12a), **yülümek** “tıraş etmek, saç ve sakalı kazımak” (32b), **yürigen** “hızlı yürüyen” (333a).

B.2.4. Şerhin Kaynakları

Kaynaklar bakımından bir hayli zengin olan şerhte başta lügat, Arap dili ve belagati, tefsir ve hadis alanlarında kaleme alınmış eserlerden faydalanılmıştır. Asma’î (öl. 831), İbnü’s-Semîn (öl. 1355) ve Mehmed bin Mustafâ el-Vânî (öl. 1592) gibi anılan alanlarda iştihar etmiş birçok müellifin görüşleri de şerhte yerini alır. Şerhte bu kaynakların yanında bilhassa lügatlerin çokluğu dikkat çekmektedir. Bunlar, lügat ilmine yeni usul getirmeleri ve tarih boyunca referans eserler olmaları ve nihayet sık kullanılmaları münasebetiyle oldukça önem arz eder. Şârihin, kelimenin hemen tüm manalarını vermek gayesiyle aynı kelime için birden fazla sözlüğe müracaat ettiği de görülmektedir.

C.8.1. Eserler

33 muteber eserin yer aldığı şerhte, bazen eserlerin isimleri anılarak kelimelerin açıklaması yapılır bazen de kelimeler için esere bakılması tavsiye edilir. Söz konusu eserler şerhte bir hayli olduğu için şârihin en çok

istifade ettiği eserler hakkında bilgiler verilecek, diğer eserlerin ise adları, kendilerinden şerhte kaç kere yararlanıldığı ve örnek sayfa numaraları yazılacaktır.

C.8.1.1. *Ahterî-i Kebîr*

Muslihuddin Mustafâ Karahisârî'nin (öl. 1560-61) 1545 yılında tamamladığı Arapça-Türkçe sözlüktür.³¹ Eserden “*Ahterî*” adıyla 29 defa istifade edilmiştir. Örnekler için bk. 13a, 15a, 28a, 145b, 191a, 209b-210a.

C.8.1.2. *Besâ'ir ve 'z-Zehâ'ir*

Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin (öl. 1023) din, dil ve edebiyata dair bazı konuları ve hatıralarını içeren eseridir.³² Eserden aynı adla 219 defa istifade edilmiştir. Örnekler için bk. 144a, 6b, 7a, 10b, 13a.

C.8.1.3. *Kâmûsu'l-Muhît*

Eserin müellifi olan Fîrûzâbâdî'nin (öl. 1415) Arapçadan Arapçaya sözlüğüdür.³³ Sözlüğün iki Türkçe tercümesi vardır. İlki Merkezzâde Ahmed Efendi'nin (öl. 1556?) *Bâbûs Fî-Tercemeti'l-Kâmûs'u* (Tanrıverdi, 2006) ikincisi Mütercim Âsım Efendi'nin (öl. 1819) 11 Kasım 1810 tarihinde telif ettiği *El-Okyânûsu'l-Basît Fî-Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*'idir (Mütercim Âsım Efendi, 2013). Eserden “*Kâmûs*” ismiyle toplam 114 defa istifade edilmiştir. Örnekler için bk. 4b, 12b, 14a, 20b, 25a, 31a, 36a.

C.8.1.4. *Misbâhu'l-Münîr*

Gazzâlî'nin *el-Vecîz* adlı Arapça sözlüğünün Râfî'î (öl. 1226) tarafından yapılan şerhidir.³⁴ Eserden aynı adla 118 defa istifade edilmiştir. Örnekler için bk. 211b, 8b, 12a, 12b, 23b, 28a, 30a.

C.8.1.5. *Müfredât (el-Müfredât fî-garîbi'l-Kur'ân)*

Râğıb el-İsfahânî'nin (öl. XI. yüzyılın ilk çeyreği) 1018'de kaleme aldığı Kur'an-ı Kerim lafızlarının hemen tamamının ele alındığı geniş çaplı bir sözlüğüdür.³⁵ Şerhte “*Müfredât, Müfredâtü'l-Kur'ân*” ve “*Râğıb*” şekillerinde geçtiği gibi müellifinin adıyla, yani “*Râğıb el-İsfahânî*” (17a) olarak da geçer. Eserden 361 defa istifade edilmiştir ve eser, şerhte en çok yararlanılan kaynaktır. Örnekler için bk. 166a, 3a, 4b, 9b, 10b, 11b.

C.8.1.6. *Tâcü'l-Lüga/Sihâh*

³¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Ahterî Mustafa Efendi, 2009; Kılıç, 1989: 184-185.

³² Ayrıntılı bilgi için bk. Kılıç, 1992: 528.

³³ Ayrıntılı bilgi için bk. Turan, 2023: 29; Mütercim Âsım Efendi CI, 2013: 10; Kılıç, 2001: 287-288.

³⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Elmalı, 1995: 516-517.

³⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Kara, 2020: 503.

İsmail bin Hammâd el-Cevherî'nin (öl. M 1009'dan önce) Arapça sadece "sahîh, fasîh ve meşhûr" kelimeleri açıkladığı sözlüğüdür.³⁶ Şerhte "*Şihâh, Şihâh-ı Cevherî*" ve "*Cehverî*" şekillerinde geçer. Eserden 41 defa istifade edilmiştir. Örnekler için bk. 32a, 17a, 28b, 3b, 32b, 33a, 13b.

C.8.1.7. *Tercümânü'l-Lüga*

Kara Pîrî olarak da bilinen Pîr Mehmed Bin Yûsuf el-Ankaravî'nin (15. yy.) Arapça-Türkçe mensur sözlüğüdür.³⁷ Eser, şerhte "*Tercümânü'l-Lüga*" ve "*Kara Pîrî*" şekillerinde geçer. Eserden 69 defa istifade edilmiştir. Örnekler için bk. 22b, 31b, 240b, 11b, 25a, 38a.

Şerhte istifade edilen diğer eserlerin tam listesi şu şekildedir:

	Eserin Adı	Eserin Geçme Sıklığı	Örnek Sayfa/lar
1	<i>Esâsü'l-Belâga</i>	2	6a
2	<i>Ferâ'idü'l-Harâ'id fî'l-Emsâl</i>	1	33a
3	<i>Garâ'ibü'l-Hadîs</i>	3	274a, 254b
4	<i>Halîmî</i>	1	45b
5	<i>Havâşî'l-Keşşâf</i>	1	13b
6	<i>Lehcetü'l-Lügat</i>	4	145b, 31b
7	<i>Lügat-i Ni'metullâh</i>	5	53a, 56a
8	<i>Lügat-i Müntehab</i>	1	327a
9	<i>Mu'cemü'l-Büldân</i>	1	194b
10	<i>Muğrib</i>	9	266b, 277a
11	<i>Muhtasarü'l-Ma'ânî</i>	1	194a
12	<i>Muhîtü'l-Lüga</i>	1	194a
13	<i>Mukaddimetü'l-Edeb</i>	7	220b,

³⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Kılıç, 2010: 357; Turan, 2023: 34.

³⁷ Yazar ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Aymelek, 2015.

TÜRKÇE MANZUM SÖZLÜK ŞERHLERİNDEN
ŞERH-İ LÜGAT-İ FERİŞTEOĞLU

			254a
14	<i>Mücmelü 'l-Lüga</i>	1	33a
15	<i>Mühezzeb</i>	1	45b
16	<i>Sâhibü 'l-Sürâh</i>	1	16a
17	<i>Seb 'a-i Ebhur</i>	7	158a, 267b
18	<i>Sübha-i Sıbyân</i>	3	144a, 313a
19	<i>Sübülü 'l-Hüdâ</i>	1	158a
20	<i>Şerh-i Ebyât</i>	4	308a
21	<i>Tefsîrü 'l-Kebîr</i>	2	181b, 186b
22	<i>Tefsîrü 'l-Uyûn</i>	10	189b, 190b
23	<i>Tefsîrü 'ş-Şeyh</i>	3	330b, 319a
24	<i>Tehzîbü 'l-Lüga</i>	10	150b, 219b
25	<i>Tezkire-i Dâvud</i>	2	194b, 195a
26	<i>Tırâzü 'l-Lüga</i>	1	164b

C.8.2. Müellifler

Şerhte 54 müelliften istifade edilmiştir. Bu müelliflerin bir kısmı eserleriyle fakat büyük bir kısmı sadece isimleriyle şerhte yer almıştır. Bu bölümde şârihin en çok istifade ettiği müellifler hakkında bilgiler verilecek, diğer müelliflerin ise adları, onlardan şerhte kaç kere yararlanıldığı ve örnek sayfa numaraları yazılacaktır.

C.8.2.1. Asma'î (öl. 831)

Basra dil mektebinin önde gelen simalarından olan müellif, şiir ve hadis rivayetlerinde bulunan dil ve edebiyat âlimidir.³⁸ Şerhte 26 defa istifade edilir. Örnekler için bk. 134a, 155a, 8b, 9a, 35b, 157a.

C.8.2.2. İbnü's-Semîn (Semîn el-Halebî) (öl. 1355)

Kıraat, tefsir ve nahiv âlimidir. Şerhte “*Lügatü'l-Kur'ân, fî-lugati'l-Kur'ân li-ibni Semîn*” ve “*‘Umdetü'l-Huffâz fî-Tefsîri Eşrefi'l-Elfâz*” isimleriyle anılmış.³⁹ Şerhte 182 defa istifade edilmiştir. Örnekler için bk. 14a, 15b, 16a, 27a, 28b, 210a.

C.8.2.3. Vâni (Mehmed bin Mustafâ el-Vânî) (öl. 1592)

Fıkıh, edebiyat ve bilhassa sözlük çalışmalarıyla tanınan âlimdir. Şerhte anılan eseri *Vankulu Lügati* ise Cevherî'nin (öl. 1009'dan önce) *Tâcü'l-Lüga* isimli Arapça sözlüğünün Türkçe tercümesidir (Vankulu Mehmed, 2014).⁴⁰ Şerhte daha çok “Vânî” nisbesiyle toplam 39 defa kullanılır. Örnekler için bk. 13b, 16a, 19a, 24a, 28b.

Şerhte istifade edilen diğer müelliflerin tam listesi şu şekildedir:⁴¹

	Müellif Adı	Müellifin Geçme Sıklığı	Örnek Sayfa/lar
1	Abdullah	2	70b, 174a
2	Ahfeş	15	186a, 191b
3	Ali bin Hamza Kisâ'î	6	68b, 170a
4	Alkamî	1	222b
5	‘Ammâre	1	190b
6	Atâ bin Yesâr	1	148a
7	Beyzâvî	1	218a

³⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Tülücü, 1991: 499.

³⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Hatip, 2009.

⁴⁰ Eser hakkında bilgi için ayrıca bk. Kaçalın, 2012: 513.

⁴¹ Şerhte kaynak olarak alınan müelliflerin bazılarının birbirine çok yakın zamanlarda yaşamış ve Arap dili ve belagati, tefsir, lügat gibi aynı alanlarda eserler kaleme almış olmaları sebebiyle kimlikleri konusunda ihtilafa düşüldüğü olmuştur. Bu nedenle müelliflerin ölüm tarihleri yazılamamıştır.

TÜRKÇE MANZUM SÖZLÜK ŞERHLERİNDEN
ŞERH-İ LÜGAT-İ FERİŞTEOĞLU

8	Ebû ‘Amr	1	44b
9	Ebû Hâtîm	2	134b, 151a
10	Ebu’l-Kâsım	1	41a
11	Ebû Leys	1	165b
12	Ebu’l-Gavs	2	227b-228a, 227b
13	Ebû Ömer	2	293b
14	Ebû Mansûr	1	225a
15	Ebû Nasr	1	165b
16	Ebussuûd Efendi	2	29a, 265b
17	Ebû Tâlib	1	140a
18	Ebû Ubeyde	25	142b, 173b
19	Ebû Yûsuf	2	231a
20	Ebû Zeyd	9	70a, 150a
21	Endelüsî	1	332b
22	Fahreddîn er- Râzî	1	118a
23	Fârâbî	3	151a, 293b
24	Ferrâ	11	166b, 184b
25	Gazâlî	1	151a
26	Halîl bin Ahmed	7	184b, 188a
27	Herevî	1	159b
28	İbni ‘İbâd	1	269b
29	İbni Abbâs	16	183b, 197b
30	İbni Arefe	12	150b, 163b
31	İbni Düreyd	5	172a, 264b
32	İbni Fâris	4	133a, 294a

33	İbni Katîbe	1	264b
34	İbni Mes'ûd	2	141a, 267b
35	İbnü'l-A'râbî	6	160a, 166a
36	İbnü'l-Enbârî	4	235a, 238a
37	İbnü'l-Esîr	1	223a
38	İbnü'l-Katâ'	1	151a
39	İbnü's-Sekît	11	165b, 172b
40	İmdâdü'l-Fettâh	1	230a
41	Katîbî	1	277b
42	Kevâşî	1	29a
43	Mâzenî	1	183a
44	Ebû Bekir er-Râzî	2	181b
45	Mücâhid	1	183b
46	Sa'îd bin Cübeyr	1	129b
47	Sîbeveyhi	5	238b, 239a
48	Süyûtî	1	285b
49	Ya'kûb	1	157a
50	Yûnus	1	155a
51	Zeccâc	3	151a, 166a

Sonuç

Manzum sözlüklerin içerdikleri kelimelerin daha iyi anlaşılmasını ve işlenmesini temin etmek için klasik Türk edebiyatında özellikle XVII. yüzyıldan itibaren sayılarının arttığı gözlenen şerhler kaleme alınmıştır. Bu şerhler genellikle yüksek tahsil görmüş, devlet memurluğu ve bilhassa müderrislik yapmış kişiler tarafından kaleme alınmıştır. Kaynakları ekseriyetle Türkçe, Arapça ve Farsça sözlükler, belagat ve dil bilgisi kitapları, aruz risaleleri, divanlar, müstakil mesneviler, şerhler, tefsir, hadis ve kelâm konusunda yazılmış eserler olan manzum sözlük şerhleri, söz

konusu kaynaklarla oldukça zengin hâle gelir. Kelimenin süreç içerisinde şekli değişikliklerini ve yüklendiği manaları söz konusu kaynaklar ışığında vermesi bu tür eserlerin bir “kırk ambar” özelliği göstermesini sağlar. Bunun yanında, kaleme alınan tüm manzum sözlük şerhlerinde, açıklanan kelimeler ekseriyetle birbirine benzer. Çünkü esas aldıkları manzum sözlükler -her ne kadar farklı yüzyıllarda kaleme alınmış olsalar da- bir gelenek içerisinde yer almaları münasebetiyle çoğu kez aynı kelimeleri içerirler. Buradaki fark, şârihlerin muktesebatıyla ilgilidir. Şârih, kelimelere ne kadar hâkimse şerhini de o derece zenginleştirecektir. Beslendiği kaynaklar, şerh ettiği metnin nüshalarına ulaşabilme kabiliyeti, genel kültürü, yorum gücü, ilgili dile hâkimiyeti, vezin bilgisi, şiirle münasebeti gibi hususiyetler şârihin mümeyyiz vasfını ortaya çıkaracaktır. Bu şekilde, her manzum sözlük şerhi, Türk edebiyatı içerisinde varlık gösteren “şerh edebiyatı”nın önemli bir unsuru olmuş ve daha çok teknik bilgi denebilecek kelime etimolojisi, vezin, nesir bilgisi gibi malumatlarla hareket etmiş ve elde edilen bilgiler şiir şerhlerine de önemli katkılar sunmuştur.

Abdüllatif İbni Melek’in 1392 yılında nazmettiği ve Anadolu’da ilk Arapça-Türkçe manzum sözlük olma özelliğine sahip olan *Lügat-i Ferišteoğlu* isimli manzum sözlüğün şerhi de bu katkının önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Şimdilik hakkında herhangi bir malumat bulunamayan Mustafa bin el-Hâcc Muhammed tarafından 23 Muharrem 1175/ 24 Ağustos 1761’de kaleme alınan eser, manzum sözlük şerhlerinin geleneksel tertibine uygun olarak hazırlanmıştır. Şârih, eserine bir dibace yazmamış, sadece zemin metnin dibacesini aynen alıp eserine eklemiştir. Bazı manzum sözlük şerhlerinin başında verilen vezinle ilgili malumatın yer almadığı eserde, sadece Arapça kelimelerin kalıpları belirtilmiştir. Hâl böyleyken şârihin müellif ve eserlerden toplam 87 kaynağı kullanması, kelimeleri açıklarken onların hemen tüm manalarını vermeye çalışması, ortaya koyduğu çıkarım, yorum, itiraz ve eleştirilerin eserin geneline yayılmış olması ve diğer nüshalardan oldukça istifade etmesi dikkate değerdir. Eserde istifade edilen kaynaklar arasında bilhassa lügatlerin çokluğu dikkat çekmektedir. Bunlardan *Ahterî-i Kebîr*, *Kâmûsu’l-Muhît*, *Misbâhu’l-Münîr*, *Müfredât*, *Tâcü’l-Lüga*, *Tercümânü’l-Lüga* gibi eserler, lügat ilmine yeni usul getirmeleri, tarih boyunca referans eserler olarak kullanılmış olmaları gibi açılardan önemlidir. Bir manzum sözlük şerhi için bu kadar kaynağın varlığı, şerh edilen kelimeleri en mükemmel şekilde açıklama kaygısından ileri gelmektedir. Dolayısıyla bu ayırıcı hususiyetler, şârihin yorum gücünü, dile hâkimiyetini, genel kültürünü ve edebiyat

bilgisinin genişliğini gösterir. Bu durum tabii olarak eserin hacmine de yansımıştır.

Tüm bu bilgilerin ışığında *Şerh-i Lügat-i Ferišteoğlu*'nun diğer manzum sözlük şerhlerinde olmayan birçok bilgi ve kaynağı barındırması, kaynaklarının zenginliğinin yanında şârihin muktesebatı ve Anadolu'da nazmedilen ilk Arapça-Türkçe manzum sözlüğün şerhi olması, onu diğer manzum sözlük şerhlerinden farklı bir yerde konumlandırmaktadır. Manzum sözlük şerhlerinin tam metin olarak Latin harflerine aktarılması ve incelenmesi konusundaki çalışmaların artması, Türk dili ve edebiyatının zenginlik ve derinliğinin daha çok anlaşılmasına mühim katkılar sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- AHTERÎ MUSTAFA EFENDÎ, *Ahterî-i Kebir*, haz. Ahmet Kırkkılıç, TDK Yay., Ankara, 2009.
- AYMELEK, Handan (2015), *Pîr Mehmed Bin Yusuf El Ankaravî'nin Tercümân El-Lüga (Kara Pîrî Lügati) "د ذ ر ز ژ س ش ص ض ط ظ" Maddeleri-Inceleme-Metin*, Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Denizli.
- BOLELLİ, Nusrettin (2006), *Arapça Dilbilgisi-Nahiv Sarf ve Terimleri*, Yasin Yayınları, İstanbul.
- ÇELEBİ, Muharrem (1995), "Ezdâd", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 12. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 47-48.
- DİLÇİN, Cem (1983), *Yeni Tarama Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.
- ECEVİT, Ayşe Mihriban (2023), *Yahya B. Nasuh B. İsrail'in Şerhu Lugati Ferišteoğlu Adlı Eserinin Tahkiki*, Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya.
- ELMALI, Hüseyin (1995), "Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 516-517.
- EREN, Hasan (2020), *Eren-Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.
- HATİP, Abdulaziz (2009), "Semîn el-Halebî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 492-493.
- GÜLENSOY, Tuncer (2011), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, II C., TDK Yayınları, Ankara.
- KAÇALİN, Mustafa S. (2012), "Vankulu", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 42, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 513.
- KARA, Ömer (2020), "el-Müfredât", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 31. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 503-504.

- KARAVELİOĞLU, Murat Ali (2005), *On Altıncı Yüzyıl Şairlerinden Prizrenli Şem'i'nin Divanı'nın Edisyon Kritiği ve İncelenmesi*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- KILIÇ, Atabey (2007), "Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerden Sübhâ-i Şıbyân-2 (Metin)", *Turkish Studies*, 2, 29-71.
- KILIÇ, Hulusi (1989), "Ahterî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 184-185.
- KILIÇ, Hulusi (1992), "el-Besâir ve'z-Zehâir", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 528.
- KILIÇ, Hulusi (2001), "el-Kâmûsü'l-Muhît", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 287-288.
- KILIÇ, Hulusi (2010), "Tâcü'l-Luga", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 356-357.
- KUT, Günay ve BAYRAKTAR Nimet (2021), *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, Türkiye Yazma Eser Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul.
- MUHTAR, Cemal (1993), *İki Kur'an Sözlüğü Lügat-ı Ferišteoğlu ve Lügat-ı Kânûn-ı İlâhî*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul.
- MÜTERCİM ÂSİM EFENDİ. *El-Okyânûsu'l-Basît Fî-Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*, 6 C., haz. Mustafa Koç ve Eyyüp Tanrıverdi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2013-2014.
- Öz, Yusuf, (1999), *Tuhfe-i Şâhidî Şerhleri*, Konya.
- Savgu'l-Me'âl Fî-Neşri Nazm-ı Le'âl/ Şerh-i Nazmü Lâ'l*, Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 726/5.
- Şerh-i Bahrü'l-Garâ'ib*, Çankırı İl Halk Kütüphanesi, 18 Hk 388.
- Şerh-i Hediyetü's-Sıbyân/Nâtıkıye*, Ahmed Dursun Nâtıkî, Ankara Millî Kütüphane, 06 Mil Yz A 8975.
- Şerhu Lügat-i Ferištehoğlu*, Millî Kütüphane Türkçe Yazmalar, 06 Mil Yz A 2751/2.
- Şerh-i Lügat-i Keskin*, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 19 Hk 1911.
- Şerh-i Seb'a-i Ebhur*, Nuruosmaniye Kütüphanesi 34 Nk 4755.
- Şerh-i Şâhidî*, Muhammed bin Ebubekir, Manisa İl Halk Kütüphanesi, 45 Hk 5303/2.
- Şerh-i Şâhidî*, Ahmed bin Mehmed Selâmî ibni Ağrıboz, Ankara Millî Kütüphane, 06 Mil Yz A 2674.
- Şerh-i Şâhidî*, Bosnalı Sûdî, Süleymaniye Kütüphanesi 866.
- Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî*, İsmail bin Osman, Ankara Millî Kütüphane, 06 Mil Yz A 9811/2.
- Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî*, Celâl, Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi 4259, 1b-78b.

- Şerh-i Tuhfe-i Vehbî*. Ahmed Hayâtî bin Ahmed el-Elbistânî, Konya Mevlana, 42 Kon 4830/3.
- Şerhu Lügati İbni Ferište*, Hacı Mustafa bin Muhammed, Süleymaniye Âtîf Efendi 34 Atf 2723.
- Şerhu Lügati İbni Ferište*, Hacı Mustafa bin Muhammed, Süleymaniye Âtîf Efendi 34 Atf 2724.
- Şerhu Lügati İbni Ferište*, Hacı Mustafa bin Muhammed, Süleymaniye Âtîf Efendi 34 Atf 2725.
- Şerhu Lügati İbni Ferište*, Hacı Mustafa bin Muhammed, Süleymaniye Âtîf Efendi 34 Atf 2726.
- Şerh-i Nuhbe-i Vehbî*, Yayaköylü Ahmed Reşîd bin Ali bin Ahmed el-Karak, Süleymaniye Kütüphanesi, Dârülmesnevi 564.
- Şerh-i Sübha-i Sıbyân*, Hacı İsmail Zühdi bin Ömer, Gazi Hüsrev Bey Türkçe Yazmaları, 5888.
- TÂHİRÜ'L-MEVLEVÎ (1994), *Edebiyat Lügati*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- TANRIVERDİ, Eyyüp (2006), “Merkezzade Ahmed Efendi’nin El-Bâbûs Adlı Arapça-Türkçe Sözlüğü”, *Kutadgu Bilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*, 319-366.
- TULUM, Mertol (2011), *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, TDK Yayınları, Ankara.
- TURAN, Muhittin (2023), *Abdurrahmân-ı Hâkî-Savgu’l-Me’âl Fî-Neşri Nazm-ı Le’âl*, Kurgan Edebiyat, Ankara.
- TURAN, Muhittin (2025), “Türkçe Manzum Sözlük Şerhleri-I (Dibaceler)”, *Turkish Studies*, 20(1), 747-784.
- TÜCCAR, Zülfikar (1993), “Dahîl”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 412-413.
- TÜLÜCÜ, Süleyman (1991), “Asmaî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 499-500.
- VANKULU MEHMED, *Vankulu Lügati*, haz. Mustafa Koç ve Eyyüp Tanrıverdi, 1-2, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2014.